

УДК 316.334(091)

DOI 10.26565/2077-5105-2022-27-03

Катерина Батаєва

докторка філософських наук, професорка, професорка кафедри соціально-реабілітаційних технологій Житомирського економіко-гуманітарного інституту Університету «Україна»; вул. Вільський Шлях, 18, Житомир, 10020, Україна, email: bataevaekaterina72@yahoo.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4628-4817>

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ ПРО НАСЛІДКИ ПОРУШЕННЯ ПРИНЦИПУ РОЗДІЛЕННЯ ЦЕРКВИ ТА ДЕРЖАВИ

У статті розкривається проблематика взаємин між Церквою та державою в соціологічній теорії Михайла Драгоманова та сучасній соціології. Зазначається, що в західній соціології релігії значну увагу приділяють розрізненню контекстів державно-церковних практик, які можуть бути сумісні або несумісні з демократією. Сумісною з демократією є така форма взаємодії між Церквою та державою, коли забезпечується захист релігійної свободи та релігійного самовираження усіх релігійних організацій та виключається дискримінація за релігійною ознакою. Аналізуються негативні наслідки порушення «принципу розділення Церкви та держави», описані у працях Михайла Драгоманова. Досліджуються соціокультурні ефекти втручання держави у справи Церкви на рівні суспільства: порушення принципу свободи совісті, переслідування за релігійною ознакою, примусове об'єднання релігій, міграція віруючих внаслідок репресій з боку держави. Наголошується, що порушення принципу свободи совісті сприяє формуванню нав'язаної та неавтентичної ідентичності особистості, зростанню релігійного конформізму та посиленню «категоріальної нерівності» в суспільстві. Наводяться й аналізуються соціальні наслідки релігійної дискримінації: зростання масової напруженості та масової фрустрації в суспільстві, конфліктне протистояння між різними церковними спільнотами, послаблення ефекту згуртованості. Демонструються негативні наслідки порушення «принципу розділення Церкви та держави» для тієї Церкви, яку опікує держава: ослаблення впливовості в суспільстві, відторгнення від неї інтелігенції та латентна атеїзація населення. Підкреслюється, що для нейтралізації цих негативних ефектів необхідне дотримання конституційного принципу розділення Церкви та держави. Робиться висновок, що відокремлення Церкви від держави має сприяти встановленню міжрелігійної толерантності та порозумінню в суспільстві.

Ключові слова: Церква, держава, репресії, свобода совісті, демократія.

Постановка проблеми

Починаючи з 80-х років ХХ століття, сучасній західній соціології релігії однією з найпопулярніших стала тема взаємин між Церквою та державою. У контексті цієї теми західні соціологи розробляють класифікації моделей відносин між Церквою і державою; порівнюють різні країни за параметром відповідності дій держави щодо релігійних організацій конституційному принципу розділення Церкви та держави; обґрунтовують (не)можливість розділення цих інституцій в історичній реальності.

Проте ще наприкінці ХІХ століття багато з цих проблем вивчав український соціолог-теоретик Михайло Драгоманов (1841-1895), який не лише запропонував класифікацію форм взаємовідносин між Церквою та державою, а й розробив оригінальну концепцію соціокультурних наслідків порушення принципу розділення Церкви та держави, які негативно впливають на функціонування як Церкви, так й соціетальної системи в цілому. Звернення до теорії М. Драгоманова стає особливо актуальним за сучасних соціокультурних умов, оскільки сьогодні

© Батаєва К., 2022

This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0.

тема церковно-державних відносин проблематизується та подається у полярних трактуваннях: від тверджень про необхідність контролю з боку держави над діяльністю Церкви до обґрунтування важливості збереження конституційного принципу «відокремлення Церкви від держави та школи від Церкви».

Ступінь наукової розробленості проблеми

В сучасній західній соціології релігії тему відокремлення Церкви від держави часто розглядають у контексті теорії ліберальної демократії. За методикою вимірювання індексу демократії, яку щорічно з 2006 року використовують для порівняльного аналізу рівня демократії в різних країнах, важливими для оцінки ступеня досконалості демократії є такі параметри: «існує сильна традиція відокремлення Церкви від держави», «ступінь віротерпимості та свободи віросповідання є високою», «значної дискримінації на основі раси, кольору шкіри чи релігійних переконань немає» [1, р. 75-78]. Водночас багато теоретиків та практиків доводять, що в реальності історії повне відокремлення Церкви від держави неможливе: «усі держави, зі значними варіаціями, залучені до тієї чи іншої форми управління релігійними організаціями» [2, р. 33]. Демократія може бути сумісною з партнерськими відносинами між державою та Церквою [3, р. 82], хоча при цьому необхідно теоретично та практично розрізняти контексти державно-церковних практик, які можуть бути сумісні чи несумісні з демократією. Форма взаємодії між Церквою та державою, яка сумісна з демократією, не виключає можливості підтримки однієї, кількох чи всіх релігій у конкретній країні з боку держави, яка при цьому має забезпечувати захист їхньої релігійної свободи та релігійного самовираження й не дозволяти дискримінацію за релігійною ознакою; жодна релігійна організація не може бути визнана обов'язковою в демократичному суспільстві [4-7].

Багато західних соціологів значну увагу приділяють розробці емпіричних індикаторів, за допомогою яких можна визначити ступінь розділення Церкви й держави в певній країні, а також з'ясувати, наскільки дискримінаційними є практики держави щодо релігійних організацій, які можна було б розцінювати як несумісні з

демократією. Німецькі дослідники Д. Поллак та Г. Піккель вимірюють ступінь розділення Церкви та держави за допомогою п'яти критеріїв: а) наявність державної церкви (оцінюється у 2 бали); б) наявність богословських факультетів у державних коледжах чи університетах (1 бал); в) релігійна освіта у державних школах (2 бали); г) наявність посади священника в армії та в'язниці (1 бал); д) фінансова підтримка Церкви (2 бали) [8, р. 149]. Д. Фокс розробив методичку, з використанням якої з 1990 р. до 2014 р. було проведено 3 раунди міжнародних досліджень «Релігія та держава» (Religion and State (RAS)¹). Зазначена методика включає такі параметри: ступінь визнання державою різних релігій; рівень фінансування релігій державою; ступінь втручання держави у релігійні справи; ступінь втручання релігійних організацій у справи державних установ [9]. Для визначення ступеня порушення принципу розділення Церкви та держави Д. Фокс додатково використовував ще три критерії: (а) держава підтримує одну або кілька релігій більшою мірою, ніж інші; (б) наявність релігійного законодавства (якого не повинно бути у разі відокремлення Церкви від держави); с) обмеження практик релігійних меншин (або релігійна дискримінація²) [4, р. 60]. Згідно з результатами дослідження Д. Фокса, більшість християнсько-демократичних держав, включаючи західні демократії, не дотримуються на практиці принципу розділення Церкви та держави, оскільки деякі релігії мають привілейоване становище порівняно з іншими. У 2008 році у семи демократичних країнах існували державні релігії (Болівія, Коста-Рика, Да-

1 Проект «Релігія і держава» (RAS) – це університетський проект, реалізований в Університеті Бар-Ілан у Рамат-Гані, Ізраїль.

2 Релігійно-дискримінаційними вважаються такі дії держави: обмеження, що накладаються на публічне проведення релігійних служб, фестивалів та/або свят, на будівництво/оренду/ремонт релігійних споруд, на доступ до вже наявних місць відправлення культу, на створення релігійних шкіл, на видавництво релігійних текстів; арешт/утримання під вартою/жорстоке офіційне переслідування за релігійну діяльність, не пов'язану з прозелітизмом; заборона носіння релігійних символів; обмеження у доступі до духовенства; наведення населення у релігію, яку підтримує держава; обмеження доступу священнослужителів деяких церков до лікарень, в'язниць, військових баз; антирелігійна пропаганда в офіційних чи неофіційних державних виданнях, спрямована проти деяких чи всіх релігійних організацій [4, р. 85-86].

нія, Фінляндія, Греція, Норвегія, Великобританія), а до 2000 року державна релігія була ще й у Швеції). Якщо додати країни, в яких немає офіційної державної церкви, то виходить, що в 2008 році 40% усіх християнських демократій, включаючи 42,8% західних демократій, так чи інакше віддавали перевагу якійсь одній релігії, яка історично домінувала у певній країні [4, р. 73].

Якщо застосувати другий критерій — наявність релігійного законодавства, то навіть у християнсько-демократичних державах, де немає офіційної релігії, існують закони, спрямовані на підтримку релігії (насамперед це закони про фінансування релігійних організацій; 63,3% держав, які не мають офіційних релігій, фінансово підтримують приватні релігійні школи; у 27,3% країн (наприклад в Австрії, Бельгії, Німеччині, Швейцарії) держава збирає податки на користь певних релігійних організацій; у 30,3% країн держава фінансує будівництво та ремонт релігійних споруд) [4, р. 76, 80].

Щодо третього критерію — релігійної дискримінації, то у 80% демократичних країн вона трапляється найчастіше щодо релігійних меншин, історично не вкорієних на території певної країни (при цьому найменше фактів релігійної дискримінації виявлено в латиноамериканських християнських демократіях) [4, р. 83]. Крім того, Д. Фокс та Д. Флорес продемонстрували, що наявність у конституції різних країн принципу розділення Церкви та держави³ та тези про неприпустимість релігійної дискримінації насправді не виключає практик, які ці принципи порушують: 90% демократичних країн на конституційному рівні проголошують необхідність захисту свободи віросповідань, але більше ніж 70% так чи інакше обмежують цю свободу [10, р. 1499].

Щоб показати, що лише певні види взаємодії Церкви та держави шкідливі для демократичних режимів, а інші види — ні, М. Дріссен розрізнув два виміри церковно-

державних відносин: 1) уряди регулюють та обмежують діяльність церков; 2) уряди є дружніми щодо церков та виявляють фаворитизм щодо релігій [6, р. 55]. Якщо перший варіант є шкідливим для демократії, то другий може бути нейтральним або навіть позитивно впливати на розвиток демократії [6, р. 56]. Використовуючи термінологію Б. Гріма та Р. Фінке⁴ [7], перший тип взаємовідносин М. Дріссен позначає за допомогою поняття «державне врегулювання» (Government Regulation), яке вказує на ступінь врегулювання та обмеження державою «вільного здійснення» релігійних практик [6, р. 63], підтримуючи одні церкви та пригнічуючи інші. Другий тип він позначає з допомогою поняття «державний фаворитизм» щодо релігійних організацій (Government Favoritism), яке розкриває ступінь дружності/фаворитизму, який демонструє держава щодо релігійних організацій. Найкращою для демократії є ситуація, коли обидва індекси проявляються на низькому рівні (наприклад в США). Проте навіть високі рівні державного фаворитизму не такі шкідливі для демократії, як спроби уряду керувати церковним життям та обмежувати свободу віросповідання своїх громадян. Використовуючи статистичний аналіз, М. Дріссен продемонстрував, що демократичні країни з меншою ймовірністю, ніж недемократичні, встановлюють високі рівні «державного врегулювання» церквою [6, р. 74], хоча й можуть підтримувати дружні стосунки з релігійними організаціями.

Отже, у західній соціології релігії основну увагу приділяють розробці емпіричних індикаторів для вимірювання повноти та глибини розділення Церкви та держави, проте мало займаються вивченням наслідків втручання держави у справи церкви. З огляду на це, варто підкреслити теоретичну цінність розробок вітчизняного соціолога Михайла Драгоманова, який майже півтора століття тому створив концепцію негативних соціальних ефектів втручання держави у справи Церкви, який і досі немає аналогів у світовій соціології

3 «Серед держав колишнього радянського блоку 85,2% оголосили принцип розділення церкви та держави, і лише Вірменія має офіційну релігію, жодна близькосхідна держава не оголосила розділення Церкви та держави, і 84,2% сповідують офіційну релігію. Мусульманські держави особливо часто мають офіційні релігії, а православні держави особливо схильні оголошувати розділення церкви та держави» [10, р. 1504].

4 Б. Грім та Р. Фінке визначають «державне регулювання» як «обмеження, які офіційні закони, політика чи адміністративні дії держави накладають на релігійну практику, на вибір релігії», а «релігійний фаворитизм» — як «привілеї, підтримку, що надаються державою певній релігії чи невеликій групі релігій» [7].

релігії. У сучасній українській соціології аналіз концепції М. Драгоманова був представлений у кількох текстах [11; 12], в яких автори були зосереджені на виявленні оригінальних ідей М. Драгоманова у контексті класичного етапу розвитку соціології. Проте виникає необхідність в інтерпретації ідей М. Драгоманова в контексті проблематики світової соціології, в умовах реалій сучасного суспільства.

Мета статті полягає у виявленні негативних наслідків порушення «принципу розділення Церкви та держави» для суспільства та для церкви, а також інтерпретації їхнього змісту у дискурс-контексті сучасної соціології.

Виклад основного матеріалу

У праці «З історії відносин між Церквою та державою в Західній Європі» М. Драгоманов розглянув різні форми взаємодії Церкви та держави та запропонував таку їхню класифікацію: «а) панування Церкви над державою; б) заступництво держави Церкви; с) панування держави над Церквою та d) повне розділення Церкви та держави» [13, с. 4]. На думку М. Драгоманова, друга та третя з перелічених форм в історії найчастіше «непомітно зливались між собою, так що характеристичних видів відносин між Церквою та державою можна вважати власне три» [13, с. 5]. Зазначені форми взаємовідносин між Церквою та державою історично домінували в різні соціокультурні епохи. Перша форма була характерна для середньовіччя; друга та третя форми домінували з III по XI та з XVI по XVIII ст.; до четвертої форми, за словами М. Драгоманова, «тяжіє Новий Час з XVIII ст.» [13, с. 5].

Слід зазначити, що в сучасній західній соціології релігії часто використовують класифікацію форм взаємин між Церквою та державою, яка дуже нагадує класифікацію М. Драгоманова (за винятком першої форми, яка в сучасних державах із домінантним християнським віросповіданням вже не спостерігається). Так, Д. Робертс, Р. Сандберг та Ч. Доу розрізняють 1) системи з державною церквою, яка у такій якості кваліфікується на рівні Конституції певної країни⁵; ці системи характеризуються на-

явністю тісних зв'язків між державою та конкретною релігійною спільнотою (наприклад, така система діє у Великій Британії, Данії, Греції, Фінляндії, Мальті, Болгарії, Швеції) [14, р. 578-580; 15; 16, р. 50; 17]; 2) системи, в яких Церква та держава розділені (секулярні системи); у цих системах на конституційному рівні забороняються втручання держави у справи Церкви, її фінансова підтримка та надання привілеїв будь-якій релігії (така система встановлена у Франції, Нідерландах, Ірландії, США) [16, р. 48]; та 3) гібридні системи (інакше їх називають системами кооперації між Церквою та державою, або конкордатом), у яких Церква відокремлена від держави на конституційному рівні, хоча водночас Церква та держава можуть співпрацювати та спільно виконувати різні суспільні завдання (така система встановлена в Іспанії, Італії, Німеччині, Бельгії, Австрії, Угорщині, Португалії та країнах Балтії) [14, р. 578-580; 15; 18, р. 159]; таким чином, гібридна система характеризується відсутністю як формальної державної церкви, так і суворої системи розділення Церкви та держави.

Можна встановити смислову відповідність між цими формами та класифікацією М. Драгоманова: «системи з державною церквою» частково відповідають «пануванню держави над церквою» (форма (с) у класифікації М. Драгоманова); «секулярні системи» відповідають «повному розділенню Церкви та держави» (форма (d) у класифікації М. Драгоманова); «гібридні системи» частково відповідають «заступництву державою Церкви» (форма (b) у класифікації М. Драгоманова). Якщо М. Драгоманов наголошував, що «заступництво державою Церкви» часто складно розрізнити з реальним «пануванням держави над церквою», то і в сучасній західній соціології релігії часто критикують розглянуту класифікацію та вказують на складнощі з розрізненням «систем з державною церквою» та «гібридних систем» (наприклад, в Італії, Іспанії та Бельгії можна спостерігати явні юридичні переваги Римо-католицької церкви, а в Іспанії католицька Церква отримує пряме та опосередковане фінансування з боку держави, хоча в цих країнах створені гібридні системи) [19]. Водночас Р. Сандберг наголо-

5 Наприклад, у Данії у статті 4 Конституції сказано, що «Євангелічно-лютеранська церква є народною церквою Данії, і як така вона має підтримуватися державою»; платники податків, які є членами цієї церкви,

мають сплачувати церковний податок [15].

шує, що незалежно від встановленої юридичної моделі взаємодії між державою та Церквою, у європейських країнах домінує толерантне ставлення до різних релігійних організацій та визнання релігійної свободи особистості. «Базовий рівень нейтралітету, терпимості та паритету є спільним для всього європейського континенту. У жодній європейській країні немає «сильної» системи державної церкви, де нетолерантно ставилися б до інших релігійних спільнот, і в жодній країні немає «сильної» системи розділення Церкви та держави, за якої держава не цікавилася б релігіями та релігійною свободою» [19].

На думку М. Драгоманова, найнеприйнятнішою формою взаємин між Церквою та державою є система підпорядкування Церкви державі, меншою мірою – форма «заступництва державою Церкви», які все ж таки на практиці часто складно розрізнити. Аналізу саме цих форм М. Драгоманов приділив особливу увагу, оскільки, на його думку, починаючи з XVIII століття, в західноєвропейських країнах вони зберігали домінуючі позиції, зумовлюючи негативні зміни в соціальній системі [13, с. 5]. Основний інтерес для М. Драгоманова склали соціокультурні та політичні наслідки порушення принципу розділення Церкви та держави, які можна умовно поділити на дві групи: наслідки для суспільства та наслідки для Церкви, яку підтримує держава. Розгляньмо першу групу негативних ефектів втручання держави у справи Церкви.

1. «Ідея підпорядкування Церкви державі ... призводила до підпорядкування особистого морального життя людей політикам» [20]. Свобода совісті виявляється під сумнівом у ситуації, коли держава перебирає на себе право бути куратором релігійного життя в країні, підтримуючи певне віросповідання як національне. Можна говорити про два аспекти цієї тези: під сумнівом виявляються екзистенціальні та соціальні/демократичні свободи людини. У ситуації підтримки державою Церкви людині можуть нав'язувати певну релігійну ідентичність, яку рекламує держава, внаслідок чого людина отримує «нав'язану ідентичність» [21] замість «досягнутої» (яку знаходять ті, хто самостійно формує цілісну Я-концепцію без зовнішнього впливу). Це призводить до формування неавтентичної особистості, яка не має можливості форму-

ватися відповідно до власних пріоритетів та уподобань. Однак «автентичне чи справжнє «я» полягає у відмові від ready-made ролей та смислів, які кимось були створені в минулому як сценарій поведінки для інших» [22].

У ситуації, коли держава підтримує певну Церкву, зростатиме соціальний конформізм внаслідок посилення страху щодо можливих репресій з боку держави за приналежність до Церкви, яку держава не підтримує. Багато людей обиратимуть патронвану державою Церкву не з внутрішніх переконань, а під тиском прагматичного бажання «бути схвалюваним, бути прийнятим» у конкретному суспільстві, бути лояльним до влади, тобто внаслідок політизації релігійного життя. Прихильність до «офіційної» (визнаної державою) віри буде (не)свідомо сприйматися багатьма суб'єктами як гарантія власної безпеки. Без сумніву, такий раціональний розрахунок і пошук вигоди поставить під питання щирість віри людини.

Щодо демократичних свобод, то в такій ситуації може виникнути «категоріальна нерівність» (Ч. Тіллі), яка означає «поділ населення на *категорії*, які колективно різняться за їхніми життєвими можливостями, як це буває при поділі за статтю, за національною, расовою приналежністю, *релігією*... Коли така нерівність перетворюється на категоріальну різницю у політичних правах та обов'язках, демократизація неможлива» [23, р. 75]. Категоріальна нерівність у соціальному контексті пов'язана з політиками «*othering*» (Г. Співак), основними особливостями яких є: 1) використання бінарної опозиції in-group – out-group (у контексті нашої теми це виявляється у чіткому поділі віруючих на аут-груп (віруючі непатронованої Церкви) та ін-груп (члени національної Церкви)), побудованої за принципом субординації та ієрархії (in-group розташована вище out-group) [24; 25; 26, р. 80; 27); 2) ексклюзія/сегрегація out-group, соціальне дистанціювання від неї [26, р. 72], що тягне за собою стигматизацію та стереотипізацію її представників як неповноцінних; 3) дискурсивне насильство над out-group як слабким та безголосим (voiceless) (Г. Співак) соціальним актором, позбавленим соціального статусу та символів престижності, якого слід демонстративно ігнорувати.

2. М. Драгоманов вказує на найнегативніший наслідок підпорядкування Церкви державі, який може сприяти встановленню режиму тоталітарних репресій та переслідування інакодумців: «найважчим із цих наслідків для населення Західної Європи були, звичайно, релігійні переслідування» [20]. При цьому держава може сприймати свої дії як шляхетну місію із захисту своєї Церкви, що надаватиме священного характеру будь-якому насильству щодо не своєї Церкви. Коли державні діячі «стали вважати себе главами не тільки у світських, але й у церковних справах, це не тільки не послаблювало релігійних гонінь, а ще й посилювало їх, оскільки світські глави церкви вважали себе зобов'язаними патронувати її» [20]. У такій ситуації у представників «державної церкви» також може виникнути бажання продемонструвати свою більшу «істинність», правильність, законність, що може бути пов'язане з діями щодо стигматизації «непривілейованих» віросповідань як незаконних, неправильних і, як наслідок, таких, які не мають права на існування. Наслідком релігійних переслідувань може стати а) масова фрустрація представників переслідуваних Церков, б) зростання масової напруженості в суспільстві, що може виявитися у зустрічних діях неприйняття/осуду як дій влади, так і тієї Церкви, що виокремлюються державою як «національна»; в) зростання конфліктного протистояння між різними церковними спільнотами. Своєю чергою, це може призвести до г) дезінтеграції громадянського суспільства, тому що великі спільноти, що представляють різні Церкви, будуть спрямовані на досягнення різних цілей (в одному випадку, на збереження своєї Церкви, в іншому випадку – на заборону та витіснення іншої Церкви). І якщо ці спільноти будуть великими та чисельними, це може призвести до послаблення згуртованості суспільства, адже стрижнем згуртованості, за визначенням О. Дейнеки, є наявність спільної мети та спільного блага [28, с. 30]. У ситуації стигматизації та репресування певних Церков може фрагментуватися чи подрібнюватися розуміння того, що є метою та благом для окремих спільнот, поруч із наявною спільною метою та розумінням спільного блага можуть формуватися й інші ідеї цілей та благ для окремих релігійних спільнот, що послаблюватиме синергетичний ефект згуртованості суспільства.

3. На думку М. Драгоманова, небезпечним наслідком підпорядкування Церкви державі може стати поширення думки, що «релігійні поділи небезпечні саме для держави; що релігійна єдність є необхідною умовою єдності політичної» [20]. Як наслідок, цілком реальним може стати публічний заклик до об'єднання віросповідань під егідою однієї (найправильнішої) церкви, який, без сумніву, не буде підтриманий представниками «менш правильних» Церков і лише загострить взаємне неприйняття. Саме це сталося в Західній Європі в 16 столітті: «У 1567 р. французький уряд проголосив, що «оскільки за божественним провидінням існує тільки одне сонце та один король у нашому королівстві, то подібно до того має бути й одна релігія» [20]. Прагнення встановити у Франції єдину віру як умову політичної єдності країни мало своїм результатом Варфоломійську ніч, масову різанину гугенотів у ніч на 24 серпня 1572 року, коли загинуло близько 30 тисяч осіб. Наслідком встановлення такого дисбалансу у взаєминах між релігійними організаціями та державою може стати зустрічна (і змістовно аналогічна) реакція з боку Церков, які не підтримуються державою, історичний приклад чому знову ж таки запропонувала Франція: «У Франції в містах, які знаходилися в руках гугенотів, забороняли католицькі служби, забороняли бути присутніми на весіллях і похоронах, що проводилися католицьким духовенством» [20].

4. Наслідком підпорядкування Церкви державі може стати масова еміграція парафіян і священнослужителів Церков, що не патронуються державою, яка здійснюватиметься або внаслідок прямих репресій з боку держави, або під впливом морально дискомфортних умов проживання в нетолерантних соціальних обставинах. Як стверджує М. Драгоманов, «у 17 ст. протестантське сповідання не було заборонено формально, проте було заборонено всяке богослужіння і релігійні збори протестантів; проповідники мали виселитися з Франції. Але, крім них, еміграцію було заборонено всім гугенотам. Попри це, під час цих переслідувань виселилося до різних країн 600 000 багатого та працелюбного протестантського населення» [20].

Розгляньмо негативні наслідки порушення принципу розділення Церкви та держави саме для тієї Церкви, яку опікує держава.

1. Підпорядкування Церкви державі означає неминуче ослаблення впливовості церкви в суспільстві, оскільки у колективній свідомості Церква, що возз'єдналася з державою, сприйматиметься як безпорадна, як нездатна самостійно, без зовнішньої підтримки розв'язувати внутрішні проблеми. Державна Церква може зазнати моральних збитків, адже возз'єднання з державою суперечить християнській заповіді «віддавайте Богу Боже, а кесарю кесаре» – Церква має належати Богу, а не кесарю (не державі). «Церква, яка, намагаючись зберегти свою єдність, домінувала над іншими вірами не силою моральною, а з допомогою зовнішньої сили держави, занепадала в моральних силах і мусила поступитися перед правителями своїми моральними правами або, принаймні, терпіти вторгнення уряду в ці права. А позаяк духівництво дбало про збереження своїх економічних привілеїв, то тим паче мусило принижуватися перед державною владою. Всіма цими й іншими схожими причинами зумовлюється великий моральний занепад Церкви як католицької, так і протестантської до XVIII століття» [20].

Ці висновки М. Драгоманова повністю відповідають результатам дослідження сучасних німецьких соціологів Д. Поллака та Г. Піккеля, які емпірично довели зменшення популярності Церков, які були близькі до політичної влади. «У наші дні, якщо Церкви хочуть представляти інтереси людей, вони повинні триматися на певній відстані від політики, інакше може склестися враження, що у них є власні політичні інтереси або, що ще гірше, вони на стороні держави. Це зробило б їх політичною партією, і вони втратили б свою привабливість для багатьох людей з іншими політичними поглядами. Країни, у яких Римо-католицька церква століттями займала монопольне становище, зіткнулися з появою сильних антиклерикальних рухів. В інших країнах, де Церква стояла пліч-о-пліч з народом і підтримувала його у боротьбі із зовнішніми гнобителями й, таким чином, могла взяти на себе відповідальність за збереження національної ідентичності, приміром, як в Ірландії, Церква глибоко вкоренилася в суспільстві» [8, р. 161]. «На репутацію і привабливість Церкви вирішальний вплив має не те, наскільки вона здатна конкурувати з іншими конфесіями чи релігійними спіль-

нотами, але те, чи здатна вона уникнути образу інституту влади» [8, р. 162].

2. Партнерство між Церквою та державою може мати наслідком відчуження інтелектуалів від Церкви й латентну атеїзацію населення як реакцію на втрату свободи тією інституцією, що за заповідями повинна бути вільною («до свободи покликані ви»). Цей ефект можна було спостерігати й в імперській Росії, й в Західній Європі у XVIII та XIX століттях, коли з'явилися «вольтер'янці», які вважали, «що сила держави мала бути спрямована не на звільнення всіх віросповідань, ... а на їхнє знищення» [20]. Високоосвічені інтелектуали жорстко критикували Церкву, яка заради престижного статусу в суспільстві та фінансування з боку держави відмовлялася від свободи та готова була всупереч християнським заповідям утискувати представників інших Церков як «конкурентів» і претендентів на ті самі суспільні блага.

Для нейтралізації проаналізованих негативних ефектів передусім необхідне дотримання конституційного принципу розділення Церкви та держави. Як підкреслював М. Драгоманов, відокремлення Церкви від держави має сприяти встановленню міжрелігійної толерантності та порозумінню в суспільстві: «Саме політика толерантності та відокремлення Церкви від держави має властивість пом'якшувати релігійні поділи та потроху встановлює зв'язок між членами однієї держави, хоча б різних релігій» [20]. При цьому завданням держави має стати захист прав і свобод представників *усіх* релігій і *всіх* церков, що діють на території певної країни, а також «покарання за злочинні прояви небезпечних доктрин та позбавлення релігійних організацій будь-яких привілеїв» [20]. Навпаки, якщо буде виокремлено певне віросповідання як «національне» і, відповідно, привілейоване, то це, на думку М. Драгоманова, спричинить негативні зміни у функціонуванні соціальної системи в цілому. Тому «правління політичне має займатися чим завгодно, тільки не Євангелієм. Слід остерігатися змішувати владу Церкви та держави. Багато хто невдало змішував владу єпископів і владу світську, і з цього змішання виходили великі війни, збурення, хвилювання» [20].

Висновки

Попри те, що за визнанням багатьох сучасних соціологів повне відокремлення

Церкви від держави неможливе (принаймні, на даному історичному етапі, адже в більшості держав світу повна сепарація Церкви та держави не здійснена), все ж таки існує оптимальна формула взаємодії цих інституцій, яка більшою мірою відповідає ідеям ліберальної демократії. Форма взаємодії між Церквою та державою, яка сумісна з демократією, не виключає можливості підтримки однієї, кількох чи всіх релігій у конкретній країні з боку держави, яка водночас має забезпечувати захист їхньої релігійної свободи та релігійного самовираження й не дозволяти дискримінацію за релігійною ознакою.

Однак у сучасних суспільствах іноді можна спостерігати ситуації, коли встановлюються жорсткіші форми взаємодії між державою та Церквою, які несумісні з демократією, хоч і можуть виправдовуватися як доцільні з погляду реалізації ситуативних державних завдань. У цих умовах було б корисним звернення до теорії М. Драгоманова, який обґрунтував неминучість негативних наслідків не лише для Церкви, а й для всього суспільства, якщо принцип розділення Церкви та держави жорстко порушуватиметься. До таких наслідків він відніс порушення принципу свободи совісті, релігійну дискримінацію, масову еміграцію з релігійних причин, послаблення впливовості Церкви в суспільстві, розчару-

вання інтелектуалів у Церкві, яку патрує держава. Водночас слід зазначити, що історія (наприклад історія перших століть християнства чи радянська історія) доводить, що Церква, яку держава репресує, у довгостроковій перспективі може від цього лише виграти, набути більш відданих прихильників, стати більш шанованою у суспільстві.

Щодо перспектив подальших досліджень з обраної проблематики, то, з нашої точки зору, необхідно розглянути, які умови для розділення Церкви та держави існують у країнах з домінуючими нехристиянськими релігіями (ісламом, буддизмом, індуїзмом, юдаїзмом та ін.), щоб підтвердити або спростувати тезу про те, що сепарація Церкви та держави можлива лише у християнських демократіях. Крім того, корисно проаналізувати соціокультурний та політичний контекст у сучасних християнських суспільствах, у яких спостерігається недотримання принципу розділення Церкви та держави, щоб з'ясувати, які додаткові фактори сприяють чи перешкоджають реальному розділенню цих інституцій. Можна припустити, що політична поляризація в суспільстві, політична та економічна нестабільність можуть перешкоджати реалізації правового принципу взаємного невтручання Церкви та держави до справ одна одної.

Отримано 04.04.2022

Рекомендовано до друку 03.06.2022

Список літератури

1. Democracy Index 2021. The China Challenge. The Economist Intelligence Unit Limited. URL: <https://pages.eiu.com/rs/753-RIQ-438/images/eiu-democracy-index-2021.pdf>
2. Turner B. Religion in Liberal and Authoritarian States. Religion and the State: A Comparative Sociology; edit. by Jack Barbalet, Adam Possamai and Bryan S. Turner. London: Anthem Press, 2011, pp. 25-43.
3. Chavura S. The Secularization Thesis and the Secular State: Reflections with Special Attention to Debates in Australia. Religion and the State: A Comparative Sociology; edit. by Jack Barbalet, Adam Possamai and Bryan S. Turner. London: Anthem Press, 2011, pp. 65-92.
4. Fox J. Separation of Religion and State in Stable Christian Democracies: Fact or Myth? Journal of Law, 2012. 1, Pp. 60-94 DOI 10.1163/221248112X638145
5. Fox J. Religious Discrimination in Christian-Majority Democracies from 1990 to 2014. Politics and Religion Journal, 2019. 13(2), Pp.285-308. DOI 10.54561/prj1302285f
6. Driessen M. Religion, State, and Democracy: Analyzing Two Dimensions of Church-State Arrangements. Politics and Religion, 2010. Vol. 3, Pp.55-80. doi:10.1017/S1755048309990435
7. Grim B. J., Finke R. International Religion Indexes: Government Regulation, Government Favoritism, and Social Regulation of Religion. Interdisciplinary Journal of Research on Religion, 2006. Vol. 2, Pp.1-40.
8. Pollack D., Pickel G. Church-State Relations and the Vitality of Religion in European Comparison. In: Gert Pickel, Olaf Muller (eds.) Church and Religion in Contemporary Europe. Wiesbaden: VS Verlag fur Sozialwissenschaften, 2009, Pp.145-166.
9. Fox J. A World Survey of Religion and the State. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 234 p.
10. Fox J., Flores D.L. Religions, Constitutions, and the State: A Cross-National Study. The Journal of Politics, 2009. 71. Pp. 1499-1513. DOI 10.1017/S0022381609990053
11. Батаєва К. Проблема церковно-державних відносин у соціології релігії М. Драгоманова. Соціологія: теорія,

- методи, маркетинг, 2015. № 2, С. 164-174. 10.1163/187489208X336560
12. Історія української соціології: навчальний посібник; за заг. ред. К. Батаєвої, В. Бурлачука, В. Степаненка. Київ: Кондор, 2018. 392 с.
  13. Драгоманов М. П. Из истории отношений между церковью и государством в Западной Европе. Знание. 1876. № 8. С. 1-63.
  14. Robbers G. State and Church in the European Union. In: Robbers, G., State and Church in the European Union, Baden Baden, Germany: Nomos, 2005, pp. 577-589.
  15. Sandberg R. and Doe C. N. Church-State relations in Europe. Religion Compass, 2007. Vol. 1(5), Pp. 561-578. DOI 10.1111/j.1749-8171.2007.00040.x
  16. Beckford J. Religion in Prisons and in Partnership with the State. In: Religion and the State: A Comparative Sociology; edit. by Jack Barbalet, Adam Possamai and Bryan S. Turner. London: Anthem Press, 2011, pp. 43-64.
  17. Beaufort, Fleur de, Schie, Patrick van (eds.) Separation of church and state in Europe. Brussels, Belgium: European Liberal Forum, 2012. 167 p.
  18. Zrinščak S. Church, State and Society in Post-communist Europe. In: Religion and the State: A Comparative Sociology; edit. by Jack Barbalet, Adam Possamai and Bryan S. Turner. London: Anthem Press, 2011, pp. 157-184.
  19. Sandberg R. Church-state relations in Europe: from legal models to an interdisciplinary approach. Journal of Religion in Europe, 2008. Vol. 1 (3), Pp. 329-352. DOI 10.1163/187489208X336560
  20. Драгоманов М. Борьба за духовную власть и свободу совести в XVI-XVII вв. Выбране. Київ, 1991. URL: <http://litopys.org.ua/drag/drag.htm>
  21. Marcia J. E. Identity in adolescence. Handbook of adolescent psychology, 1980. Vol.9(11), Pp.159-187.
  22. King B. Existential sociology. Historical Developments and Theoretical Approaches in Sociology; in ed. Charles Crothers, in Encyclopedia of Life Support Systems (EOLSS), 2010.
  23. Tilly C. Democracy. New York: Cambridge University Press, 2007. 234 p.
  24. Spivak G. Can the Subaltern Speak? London: Macmillan Education, 1988.
  25. Jensen S. Othering, identity formation and agency. Qualitative Studies, 2011. 2(2), Pp. 63-78. DOI 10.7146/qs.v2i2.5510
  26. Brons L. Othering, an Analysis. Transcience. 2015. Vol. 6(1), Pp.69-90.
  27. Uдах H. Searching for a Place to Belong in a Time of Othering. Social Science, 2019. 8, 297. DOI 10.3390/socsci8110297
  28. Дейнеко О. Соціальний капітал та соціальна згуртованість: особливості співвідношення та розмежування концептів. Габітус. Випуск 24. Т. 1. 2021. pp. 25-31. DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.1.4>

Ekaterina Bataeva

Dr Habil. (Philosophy), Professor, Department of Social Rehabilitation Technologies, Zhytomyr Institute of Economics and Humanities of the University «Ukraine»; 18, Vilskyi Shlyach Str., Zhytomyr, 10020, Ukraine, email: bataevaekaterina72@yahoo.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4628-4817>

MIKHAIL DRAGOMANOV ON CONSEQUENCES OF VIOLATING THE PRINCIPLE OF SEPARATION OF CHURCH AND STATE

The article considers the problems of relations between the Church and the state in the classical sociological theory of M. Dragomanov and modern sociology. In the Western sociology of religion, considerable attention is paid to distinguishing the contexts of state and Church practices, which can be compatible or incompatible with democracy. Compatible with democracy is a form of interaction between Church and state that ensures the protection of religious freedom and religious self-expression of all religious organizations and excludes discrimination based on religion. The negative consequences of the violation of the «principle of separation of Church from the State» described in the works of M. Dragomanov are analyzed. The socio-cultural effects of state intervention in the affairs of the Church at the level of society are investigated: violation of the principle of freedom of conscience, religious repression, forced unification of religions, and migration of believers as a result of repression by the state. It is emphasized that the violation of the principle of freedom of conscience contributes to the formation of an imposed and inauthentic identity of the individual, the growth of religious conformity, and the strengthening of «categorical inequality» in society. The social consequences of religious discrimination are analyzed: the growth of mass tension and frustration in society, the conflict between different Church communities, and the weakening of the effect of cohesion. The negative consequences of the violation of the «principle of separation of Church from the state» for the state Church are demonstrated: weakening of influence in society, rejection of the intellectuals, and latent atheism of the population. It is emphasized that to neutralize these negative effects, it is necessary to observe the constitutional principle of separation of the Church from the state. It was concluded that the separation of Church from state should contribute to the establishment of interreligious tolerance and understanding in society.

Keywords: Church, state, repression, freedom of conscience, democracy.

References

1. Democracy Index 2021 (2022) The China Challenge. The Economist Intelligence Unit Limited. Available at: <https://pages.eiu.com/rs/753-R1Q-438/images/eiu-democracy-index-2021.pdf>
2. Turner, B. (2011) 'Religion in Liberal and Authoritarian States' *Religion and the State: A Comparative Sociology* in Jack Barbalet, Adam Possamai and Bryan S. Turner (eds). London: Anthem Press, pp.25-43.
3. Chavura, S. (2011) The Secularization Thesis and the Secular State: Reflections with Special Attention to Debates in Australia. *Religion and the State: A Comparative Sociology* in Jack Barbalet, Adam Possamai and Bryan S. Turner (ed.) London: Anthem Press, pp. 65-92.
4. Fox, J. (2012) Separation of Religion and State in Stable Christian Democracies: Fact or Myth? *Journal of Law*. 1. Pp. 60-94. DOI 10.1163/221248112X638145
5. Fox, J. (2019) Religious Discrimination in Christian-Majority Democracies from 1990 to 2014. *Politics and Religion Journal*. 13(2). Pp.285-308. DOI 10.54561/prj1302285f
6. Driessen, M. (2010) Religion, State, and Democracy: Analyzing Two Dimensions of Church-State Arrangements. *Politics and Religion*. 3. Pp.55-80. doi:10.1017/S1755048309990435
7. Grim, B. J. and Finke, R. (2006) 'International Religion Indexes: Government Regulation, Government Favoritism, and Social Regulation of Religion' *Interdisciplinary Journal of Research on Religion*. 2. Pp.1-40.
8. Pollack, D. and Pickel, G. (2009) 'Church-State Relations and the Vitality of Religion in European Comparison' in Gert Pickel, Olaf Müller (eds.) *Church and Religion in Contemporary Europe*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, pp.145-166.
9. Fox, J. (2008) *A World Survey of Religion and the State*. Cambridge: Cambridge University Press.
10. Fox, J. and Flores, D.L. (2009) 'Religions, Constitutions, and the State: A Cross-National Study' *The Journal of Politics*. 71. Pp. 1499-1513.
11. Bataeva, E. (2015) 'The problem of church-state relation in the sociology of religion by M. Dragomanov' *Sociology: theory, methods, marketing*. 2. P.164174 [in Ukrainian]
12. Bataeva, K., Burlachuk, V., and Stepanenko, V. (eds) (2018) *The history of Ukrainian sociology*. Kyiv: Condor. [in Ukrainian]
13. Drahomanov, M. (1876) 'From the history of relations between church and state in Western Europe' *Knowledge*. 8. Pp. 1-63 [in Russian]
14. Robbers, G. (2005) 'State and Church in the European Union' *State and Church in the European Union*. Baden Baden, Germany: Nomos, pp. 577-589.
15. Sandberg, R. and Doe, C. N. (2007) Church-State relations in Europe. *Religion Compass*. 1(5). Pp. 561-578. DOI 10.1111/j.1749-8171.2007.00040.x
16. Beckford, J. (2011) Religion in Prisons and in Partnership with the State in Barbalet J., Possamai A. and Turner B. (eds) *Religion and the State: A Comparative Sociology*. London: Anthem Press, pp. 43-64.
17. Beaufort, Fleur de and Schie, Patrick van (eds.) (2012) *Separation of church and state in Europe*. Brussels, Belgium: European Liberal Forum.
18. Zrinščak, S. (2011) Church, State and Society in Post-communist Europe. In: Barbalet J., Possamai A. and Turner B. (eds) *Religion and the State: A Comparative Sociology*. London: Anthem Press, pp. 157-184.
19. Sandberg, R. (2008) Church-state relations in Europe: from legal models to an interdisciplinary approach. *Journal of Religion in Europe*. 1(3). Pp. 329-352. DOI 10.1163/187489208X336560
20. Drahomanov, M. (1991) *The struggle for spiritual power and freedom of conscience in the XVI-XVII centuries*. Vibrane. Kyiv, 1991. URL: <http://litopys.org.ua/drag/drag.htm> [in Russian]
21. Marcia, J. E. (1980) 'Identity in adolescence' *Handbook of adolescent psychology*. 9(11). Pp.159-187.
22. King, B. (2010) 'Existential sociology' *Historical Developments and Theoretical Approaches in Sociology, Encyclopedia of Life Support Systems (EOLSS)*.
23. Tilly, C. (2007) *Democracy*. New York: Cambridge University Press.
24. Spivak, G. (1988) *Can the Subaltern Speak?* London: Macmillan Education.
25. Jensen S. (2011) Othering, identity formation and agency. *Qualitative Studies*. 2(2). Pp. 63-78. DOI 10.7146/qs.v2i2.5510
26. Brons, L. (2015) Othering, an Analysis. *Transcience*. 6(1). Pp.69-90.
27. Udah, H. (2019) Searching for a Place to Belong in a Time of Othering. *Social Science*. 8. 297. DOI 10.3390/socsci8110297
28. Deineko, O. (2021) 'Social capital and social cohesion: specifics of ratio and distinction of the concepts' *Habitus*. 24(1). Pp. 25-31. DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.1.4> [in Ukrainian]

Received: 04.04.2022

Accepted: 03.06.2022